

Konec balkánského pravoslavného ekumensimu

Pro kořeny jevu, zvaného etnofiletismus, působícího na Balkáně (ovšem v žádném případě nejen tam, je nutno se vrátit poměrně hluboko do minulosti, do dob osmanské říše v jejím největším rozkvětu. V této souvislosti je důležité říci, že balkánští křesťané nikdy nebyli vystaveni systematickému a trvalému nátlaku ke změně víry. Nikdy nemuseli čelit pogromům, jež zažili např. muslimové a židé ve Španělsku. Kdyby k tomu došlo, náboženská mapa Balkánu by dnes vypadala jinak. Vědomí většiny sultánových poddaných nebylo vytvářeno školou ani armádou, což jsou dvě klíčové instituce, díky nimž moderní státy propagovaly a protlačovaly svoji národní identitu. Osmanská říše (a před tím i byzantská) traktovala své poddané podle toho, kdo je příslušník jakého náboženství, a nikoli podle toho, kdo hovoří jakým jazykem. Nebyly založeny jako říše etnické. Celá staletí v nich lidé nejrůznějšího etnického původu dokázali udělat velké kariéry pouze tím, že přešli z jedné víry na víru druhou. Prakticky až do mladoturecké revoluce, snad s výjimkou obrozenecké albánské Prizrenské ligy, která vznikla v roce 1878, se mezi muslimy osmanské říše neprojevovalo žádné nacionalistické hnutí. Všichni muslimové, ať již byli Turci či Arabové, Slované, Řekové, Kurdi či Albánci, byli při sčítáních vedeni jako muslimové. Podobně i v národnostně nevyhraněných oblastech, jimiž byla např. Makedonie, nebylo ani mezi místním křesťanským rolnickým obyvatelstvem ještě na přelomu 19. a 20. století z větší části známo, kdo je jaké národnosti. V dobách národního obrození na Balkáně to byla náboženská příslušnost, jež podmiňovala národnostní povědomí. Tisíce Albánců a Vlachů byly helenizovány díky příslušnosti k pravoslavné církvi. Podobně tisíce Řeků na Krétě se považovaly za Turky a vystěhovali se, když se tamní podmínky diametrálně změnily.

Častá jsou tvrzení, že velký přínos pravoslaví spočívá v tom, že během staletí turecké éry zachovalo víru a kulturu, a díky tomu také národní identitu balkánských Slovanů. Toto tvrzení je ale, i s ohledem na výše řečené, jen omezeně platné. A i v tom omezení je třeba říci, že pravoslavná církev mohla konat svoji misi proto, že působila v podmínkách, které, byť ne zcela ideální, alespoň nebyly tak nesmiřitelně nepřátelské jako podmínky v západní Evropě. Obecně vzato díky, díky toleranci osmanského islámu, bylo i v dobách hlubokého úpadku osmanské říše postavení nekonformistů v Osmanské říši ještě v 18. století mnohem lepší, než postavení nekonformistů v křesťanské Evropě. Stačí si ostatně pouze připomenout strádání hugenotů ve Francii, katolíků v anglikánské Anglii, pravoslavných v katolickém Polsku, muslimů v katolickém Španělsku a Židů ve všech evropských zemích. Z tohoto hlediska byla situace náboženské tolerance, k níž dospěly české země ve druhé polovině 15. a v 16. století, něčím naprosto výjimečným. V tom je právě význam osmanské náboženské politiky pro historický vývoj balkánských národů.

Pravoslaví mělo v rámci osmanské říše lepší postavení v důsledku existence ekumenického (a také srbského) patriarchátu a jejich privilegií, daných jim již Mehmedem Dobyvatelem. Patriarcháty (do zániku srbského v 18. století pět) získaly jistou soudní autonomii. Za to musely slíbit loajalitu sultánu a placení daní. Osmanská vláda tedy tolerovala balkánským křesťanům náboženskou autonomii a umožňovala církevní hierarchii, po zániku srbského patriarchátu výhradně řecké, kontrolu nad částí vybraných daní. Tato skutečnost však měla také svá úskalí, projevující se zejména od druhé poloviny 18. století v rámci činnosti cařihradského patriarchátu, který se po zrušení srbského patriarchátu v roce 1773 stal jedinou spojnicí všech pravoslavných křesťanů osmanské říše. Konstantinopolský patriarchát díky svým výsadám a náboženské autonomii, jimž se již od dobytí Cařihradu v roce 1456 těšil, měl tedy kontrolu nad částí vybraných daní. Patriarchát sídlící ve čtvrti Fanar, ovšem začal být stále závislejší, na štědrosti fanariotských rodin.¹ Musel jmenovat vysokou

¹ Řecká obchodnická buržoazie, následovaná arménskou, cincarskou a židovskou, se stává jakýmsi celobalkánským jevem, jehož přítomnost byla velmi výrazná zejména na pomezí osmanské říše, v autonomních knížectvích valašském a moldavském, kde se nakonec stávají sultánovými místodržícími – knížaty – příslušníci

církevní hierarchii, jež ovládala výnosný výběr daní, zejména z členů těchto rodin a musel vycházet vstřícně vůči vlivným fanariotům. Do vysokých církevních funkcí se tak často dostávali mravně nepřilíživě přesvědčiví lidé, kteří si je prakticky kupovali. Obchodování s církevními úřady – simonie, způsobila v 18. a na počátku 19. století výraznou krizi balkánského pravoslavní a vedla přímou cestou k druhé herezi, nazývané etnofiletismus, jíž vysvětlím vzápětí. Lapidárně tuto skutečnost zhodnotil na příkladu Bosny Konstantin Jireček, když píše, že si „*patriarcha Řek dává dobrý pozor, aby bosenské eparchie připadaly výhradně řeckým biskupům, čímž se stalo, že pravoslavní křesťané Bosny, kteří tvoří většinu její populace, jsou podřízeni církevním osobám cizího jazyka i mravů, kteří je utlačují ruku v ruce s tureckými úředníky, dávajíce jim často ještě horší příklady mravní zkaženosti*“. Důvod této zkaženosti byl jasný – „*museli každého roku posílat ohromné mýto k samotnému prameni té fontány – do Fanaru*.“ Tato skutečnost o nekřesťanském vybírání daní a podplácení byla smrtelným úderem starému pravoslavnímu ekumenismu, kdy nezáleželo na tom, kdo je jaké národnosti, a důležitá byla pouze víra, a vytvářela nedůvěru a rozhořčení věřících vůči církevní hierarchii, která byla řecká, a prosazovala helenizaci. Takže všude, kde na Balkáně v 19. století pravoslavní nehovořili řecky jako svým mateřským jazykem a kde existovalo jisté národní povědomí (ne jako v Makedonii), vyprovokovala u nich tato skutečnost zvláštní pocit, že je vykořisťují Řekové, nikoli osmanský systém, což vlastně bylo počátkem balkánského nacionalismu. Církev totiž začala být v důsledku toho především národní institucí.

Tak např. v Bulharsku se v druhé půli 19. století kromě zápasu o národní svébytnost začala projevat i snaha emancipujících se zárodků bulharské buržoazie vymanit se definitivně i z fanariotského vlivu v oblasti církevní. Šlo o to zbavit se odnárodňovací politiky řecké církevní hierarchie, která v duchu dřívějšího fanariotského programu ovládala většinu bulharských diecézí i významnějších a bohatších farností. Řeční preláti totiž, se silicím národním vědomím, způsobeným řeckým obrozením a později i vznikem řeckého státu a jeho velké idey, využívali své postavení v bulharské společnosti nejen k obohacování se na úkor věřících, ale také k provádění systematické helenizace. V šedesátých letech již sice díky činnosti a finanční podpoře probuzenějších bulharských podnikatelů existovala rozvětvená síť bulharských škol, takže nehrozila úplná grecizace Bulharů, na niž upozorňoval první bulharský obrozenec Paisij Chilandarský již v 60. letech 18. století, ale k úplné národní rovnoprávnosti Bulharů bylo nutné získat alespoň větší část diecézí na bulharském území do správy bulharských archiejejerů. Toto úsilí bylo v podstatě celonárodní (snad s výjimkou bulharských revolucionářů typu romantického básníka Christa Boteva, kteří již v té době byli nad církevní záležitosti povzneseni a mnozí dokonce i ateisté), neboť se do něj zapojovali i bohatí čorbadžijové, jimž byl jinak revoluční kvas bulharské inteligence protivný. Hnutí za samostatnou bulharskou církev dali ve 40. letech 19. století základ učení mniši Neofit Bozveli a Iliarion Makariopolský. Druhý z nich také v dubnu 1860 zveřejnil prohlášení o vytvoření nezávislé bulharské církve, které ovšem mělo pouze propagační význam. Církevní otázka se ale natolik vyhroutil, že se do věci musel opět zapojit zahraniční faktor. Agilní ruský

starých a vlivných řeckých caihradských rodin sídlících ve čtvrti Fanar. Tyto rodiny odvozovaly svůj původ od byzantských aristokratických rodů a postupně se stávaly nejvlivnější vrstvou řecké společnosti. Přispěla k tomu zejména skutečnost, že díky svému bohatství a jazykové výbavě byly tyto fanariotské rodiny (celkem jich ovšem nebylo více než dvacet), resp. jejich členové, pověřováni významnými funkcemi v osmanském státě. Od konce 17. století tak sultán obsazoval výhradně z řad „fanariotů“ úřad „velkého dragomana Porty“, což měl být tlumočnický úřad vlády, ve skutečnosti to však byl jakýsi tajemník vlády pro zahraniční záležitosti. Tito „dragomani“ pak byli přítomni prakticky na všech mírových jednáních po válkách říše s křesťanskými státy. Fanarioty dosazoval sultán také do funkce „dragomana loďstva“, což byl ve skutečnosti pobočník velitele turecké flotily. „Fanariotským obdobím“ podunajských knížectví bývá nazývána doba od počátku 18. století do povstání v roce 1821, kdy v obou knížectvích vládli jako sultánovi místodržící fanariotská knížata zejména z rodin Mavrokordatos a Ypsilanti.

konstantinopolský velvyslanec hrabě Ignat'jev se „bulharské věci“ zastával, na druhé straně ovšem musel také jako vyslanec pravoslavného Ruska dbát na to, aby si neznepřátelil ekumenický patriarchát a Řecko. Když však řecké záležitosti kvůli krétskému povstání v roce 1866 šely k velmi nepříznivým koncům, snažil se cařihradský patriarcha Řehoř VI. nalézt ve věci bulharské církve kompromisní řešení, a získat tak sympatie dalších jihoslovanských národů, které by mohly řecké věci pomoci (viz níže). Proto navrhl bulharskou církev nově zorganizovat jako autonomní jednotku – exarchii – v rámci ekumenického patriarchátu. Takovéto řešení se bezesporu mohlo stát základem bulharsko-řeckého smíření, kdyby ale nezůstalo ohraničeno pouze na území severního Bulharska. To v té době ale bylo pro většinu zastánců bulharské církve málo. Požadovali, aby se také obyvatelstvo i dalších biskupství samo rozhodlo, zda chce spadat do exarchátu či náležet k patriarchátu. V tomto názoru nakonec Bulhary podpořila i Porta, která se ne bez příčiny bulharsko-řeckého sblížení, k němuž ostatně došlo již během bojů za řeckou samostatnost, obávala. Do celé záležitosti se opět zapojil hrabě Ignat'jev, jenž navrhl, aby Porta vytvořila smíšenou bulharsko-řeckou komisi, jež by vypracovala plán přijatelný pro obě strany. Nakonec se komise skutečně shodla na klíči, podle něhož měly být stávající diecéze evropského Turecka rozděleny mezi patriarchát a exarchát, čtyři měly být dokonce přiznány srbské metropolii v jihouherských Karlovcích. Tento pro všechny přijatelný plán nakonec ztroskotal na drobnostech. Celou věc tak vzal do svých rukou sultán, jenž vydal 11. března 1870 ferman, jímž založil autonomní bulharskou církev – exarchát. Ta sice měla mít méně diecézí, než vymezovala Ignat'jevova komise, nicméně jeden z článků fermanu předpokládal, že se k exarchátu mohou připojovat i nové diecéze, pokud se pro to rozhodnou dvě třetiny jejich věřících. Tak byla otevřena cesta k šíření exarchátu, již poté, co začal v roce 1872 skutečně fungovat, exarchát také bohatě využíval.

Jednání s patriarchou o uznání exarchátu ale zůstala bez výsledku. Důvodem neúspěchu byl spor o jurisdikci nad diecézemi v Thrákii a Makedonii. V roce 1872 proto bulharští biskupové s konstantinopolským patriarchou přetrhli pouta a zvolili svého prvního exarchu, Antima I. (světským jménem Atanas Čalakov, 1816–1888). Patriarcha následně bulharský episkopát exkomunikoval.²

Bulharský exarchát, jenž vlastně nebyl pravým exarchátem – exarcha měl být zástupcem patriarchy a území pod jeho jurisdikcí zůstat nadále i součástí patriarchátu – ale představoval také základ nezávislého bulharského státu, jehož vytvoření již evidentně nebylo možno na delší dobu zamezit. Mj. i proto, že podle pravoslavné tradice má být jurisdikční nezávislost církevní správy podmíněna existencí samostatného politického útvaru, v němž se tato církevní správa vykonává.

Nově vzniklý exarchát se ujal vedení škol a zahájil boj s řeckou propagandou v Makedonii a Thrákii. Sultánovi se tak skvělým politickým tahem podařilo vyvolat v Řecku protislovanské nálady a na dlouhou dobu zamezil jakékoli řecko-bulharské spolupráci. Činností exarchátu v severní Makedonii a v některých oblastech tehdy ještě osmanského jižního Srbska byly znepokojeny také srbské kruhy, které tato území považovaly za oblast svého vlivu. Makedonie se tak díky exarchátu stává oblastí sváru mezi třemi sousedními balkánskými národy, čímž dostává nový faktor také Východní otázka, pod níž se od této doby rozumí i vzájemné soupeření balkánských křesťanských národů o Makedonii a další území zůstávající v té době ještě pod tureckou mocí, s církevní pomocí.

A jsme tedy při definici etnofiletismu. Převáží-li totiž v rámci společnosti, ale ještě hůře, i církve, názor, že „*církev je spíše než věrskou institucí nositelem a pilířem národního bytí*,³ a je také k prosazování národní otázky využívána, dostává se celá církevní organizace

² Konstantinopolský patriarchát anuloval exkomunikaci a uznal autokefalitu bulharské církve teprve v roce 1945!

³ Protić, Milan St.: *Uspon i pad srpske ideje*. Beograd 1995, s. 381; citováno podle Djordjević, M.: *Ratni krst*, s. 23.

do nebezpečných osidel etnofiletismu. Církev, ze své podstaty, má být organizací všelidskou: „*Vy všichni jste totiž Boží děti skrze víru v Ježíše Krista, vy všichni, pokřtění v Krista, oblékli jste se v Krista: už není Žid anebo Řek, už není otrok anebo člověk svobodný, už není muž anebo žena; všichni jste jeden v Kristu Ježíši,*“ říká apoštol Pavel v listu galatským ve třetí kapitole 26–28 verš. V etnofiletické církvi tomu tak není, není jedno, kdo jsi, ale jaké jsi etnicity. Odtud tedy důležité hledisko církvevní politiky: zdůraznit, výlučnost vlastní církve (nicméně nepopřít přitom pravoslavnou vazbu) a její význam pro národní život. Často samozřejmě nepopíratelný, nicméně mnohdy podporovaný národními mýty a v důsledku nich i pocitem národní výlučnosti.